

УДК 37.037

УКРАЇНЬСЬКА ОСВІТА В XVII СТОЛІТТІ: ІСТОРИОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Блага О.Б.

Івано-Франківський юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті звертається увага на історіософські джерела становлення і розвитку української освіти в XVII столітті. На цій основі аналізуються проблеми освіти в процесі розвитку особистості. Основна увага звертається на формування нового покоління в сучасних реаліях суспільного життя.

Ключові слова: освіта, історіософія, духовність, національні цінності, культурне відродження, філософія, історія.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Процес формування сучасного громадянського суспільства та виховання особистості нового часу нерозривно пов'язаний з переосмисленням суті освітнього процесу та змісту національної освіти. З цієї точки зору актуальним є історіософський підхід до проблеми освіти як процесу розвитку і саморозвитку особистості, формування світогляду людини і суспільства в усій повноті його духовних, інтелектуальних та морально-етичних складових та їх проєкції як на внутрішній, так і на зовнішній світ підростаючих поколінь [1].

У процесі вирішення цих завдань важливо використати досвід попередніх поколінь, зокрема, теоретичну спадщину просвітителів та педагогів XVII століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковане вирішення даної проблеми і на які спирається автор. Дослідженню історіософії України були присвячені фундаментальні праці філософів, істориків, педагогів України. В українському християнстві основоположні питання буття людини і людства намагалися осмислити митрополит Іларіон Київський, Феодосій та Антоній Печерський, пізніше митрополити Петро Могила, І. Вишенський, Ю. Рогатинець, Феофан Прокопович, С. Яворський та Іларіон Огієнко. На протязі декількох віків історіософія залишалася чи не єдиною наукою, яка поєднувала в собі богословські й філософські погляди на людину і світ та основні шляхи виховання особистості, що підтверджують такі відомі релігійні філософи як Г. Сковорода, О. Хом'яков, М. Данилевський, К. Леонтьєв, В. Розанов, С. Трубецької, В. Соловйов, Л. Тіхоміров, Л. Шестов, М. Лосський, Б. Вишеславцев, Л. Карсавін, І. Ильін, С. Франк, П. Флоренський, М. Бердяєв, Л. Гумільов, П. Юркевич, Д. Чижевський.

В сучасній Україні ці питання в тій чи іншій площині розглядали С. Аверинцев, В. Єленський, А. Зінченко, В. Кафарський, А. Колодний, С. Кримський, П. Кролюк, Ю. Павленко, О. Саган, П. Сорокін, Д. Степовик, Л. Філіпович, Г. Шевченко.

Виділення раніше невіршених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Дане дослідження присвячене вивченню розвитку людини і суспільства з позиції історіософії освіти, яка дає змогу зрозуміти внутрішній світ особистості, її становлення і подальший розвиток в умовах домінування нових технологій та інформаційних систем.

Метою статті є дослідження історіософії освіти України XVII століття.

Виклад основного матеріалу. Період XVII століття був часом пробудження національної самосвідомості українського народу, його духовного піднесення та усвідомлення історичного обов'язку зв'язати в єдине ціле і зберегти національну систему духовних цінностей – культуру, мистецтво, мову, звичаї, обряди і віру своїх предків. Можна стверджувати, писав Д. Чижевський, що XVII століття було періодом вияву «надзвичайної сміливості нових думок, устремління з тяжінням до традиції та устремлінням до самостійності, до утворення власної держави» [2, с. 114]. З становища історичного, підкреслює М. Грушевський, маючи на увазі XVII століття, «важні сі дороги в глибину старого життя, в його найбільш глибокі, інтимні сфери, які обіцяють нам далеко глибше і повніше зрозуміти його, ніж яке могло бути досягнене на самім ґрунті соціальному та політичному...» [3, с. 137].

Соціально-економічне та політичне становище України, прагнення до національного визволення та єднання українського народу, духовного відродження шляхом звернення до первісних ідеологічних основ християнства, вимагало освічених ідеологів, знавців мов, полемістів, учених-теологів, а також розповсюдження писемності, організації шкіл і друкарень, укладання підручників та підготовки вчителів. Незважаючи на це українське культурне відродження набрало в XVII столітті високого громадянського змісту та патріотичного спрямування, «привело до постановки свідомості потреби ґрунту, свідомості, що людина не може вільно плавати в повітрі індивідуальної сваволі, свідомості, що саме лежала в основі духовної культури бароко» [2, с. 118].

Головну роль у вирішенні цих надзавдань відіграли світські кола – міщанство, козацтво, інтелігенція та духовенство. Тому ідея громадсько-політичної значимості освіти поширювалась серед різних верств суспільства та сприяла створенню національної світської школи.

Беззаперечним стало усвідомлення того, що освіченість впливає не тільки на формування особистості, а й визначає місце людини в суспільстві, забезпечує розквіт самого суспільства.

Завдяки такому розумінню освіти майже всі міста, містечка і чимало сіл крім елементарних церковних, монастирських та міських, мали ще й домові школи.

Школи були різні за рівнем викладання та конфесійними ознаками. Уніатські та като-

лицькі, зокрема, сприяли покатоличенню і полонізації народу, зреченню своєї національної та духовної спадщини. Тому представники українського православного духовенства часто звинувачувались у недбалстві та бездіяльності, у пасивній реакції на єзуїтські атаки, у релігійному консерватизмі та втраті своїх авторитетів.

Тому гостро постала потреба організації вітчизняних шкіл, які, не втрачаючи національної основи, за змістом і рівнем навчання не поступалися б перед польськими та європейськими, тобто, відповідали потребам часу та сприяли б формуванню нового українця.

Острозька школа-академія, яка за браком наукових сил ще не стала вищим навчальним закладом академічного типу, започаткувала новий етап у розвитку шкільної освіти в Україні. Педагоги та просвітителі академії сприяли розвитку науки, культури та просвітництва в Україні: розвивали нові напрямки духовної культури, вивільняли знання від конфесійної залежності, розмежовували філософію і теологію; розвивали українську філософію, з властивими їй підходами до духовно-теоретичного освоєння світу [4, с. 104-105].

Зусиллями науково-літературного гуртка острозьких книжників, активно велась видавнича, перекладацька робота, розвивалась українська мова. Це сприяло не тільки збереженню української духовної культури, але й формуванню соціальної позиції людини, її здатності протистояти колонізації та окатоличенню, обстоювати національну незалежність.

Оригінальний тип української національної школи заявив про себе у братських школах, які заклали в тогочасну педагогіку національний дух та властивий народу характер.

Братства і створені ними школи «зв'язували узлом солідарності українські елементи – не тільки міські, а й за місцеві, з різного стану людей», тобто, об'єднували ремісників, селян, запорізьких козаків, купців, українських магнатів тощо [3, с. 189]. З іншого боку, братства широко використовували українські школи, друкарні, молодіжні об'єднання, дитячі братства, як засіб протистояння політичній боротьби. Саме вони були осередками «розвою національної освіти, культури, науки, щоб можна було бути культурним чоловіком, не сходячи з свого національного становища, не розриваючи зв'язки з народністю» [3, с. 177]. Братські школи розвивали серед учнів почуття громадської та національної дисципліни. Зокрема, це простежується у самій організації роботи братств, формі суду над спорами й проступками та в їх ставленні до моральності і християнського життя українців. Опіка над бідними і хворими, опіка над церквою, церковні молитви – «все це давало багату поживу релігійним і моральним інтересам сучасної людності» [3, с. 189]. Гаслом діяльності братських шкіл, зокрема Львівської, було «учитися письма святого, зокрема грецького и словенського, да не будет род их християнский аки безсловесен ненаучения ради» [5, с. 35].

Важливим досягненням братських шкіл була демократичність їх внутрішніх засад. Програма братської науки була розширена згідно тогочасних потреб – у братства було право мати «школу свободних наук». Крім того «характеристичною

рисою братських шкіл ... є навчання чужих мов, а саме класичних, що й надавало їм характер середньої школи», а також «перебрання на себе уділення учням наукових знань, що їх раніше можна було набути лише шляхом «книжного навчання» [5, с. 35]. У школах запроваджувались елементи класно-урочної системи навчання з використанням різних методів: бесіди, самостійної роботи, диспуту, взаємного навчання. На високому рівні стояло учнівське самоврядування.

Поступово братські організації на чолі з львівським братством, стають контролюючим органом церкви та суспільності, «трибуналом – на перший погляд – в справах релігії і моральності, але в основі своїй – трибуналом національним взагалі» [3, с. 190-191]. Така соціальна позиція хоч у майбутньому і зашкодила братству, дозволила залучити до просвітницької діяльності найкращих вчених того часу.

Робота та організаційна структура школи, зокрема, Львівської братської школи, визначалась статутом, якій ліг в основу українського школознавства. В ньому були вміщені вимоги до вчителя, до його духовних та моральних якостей, права та обов'язки учнів та їх відношення до навчально-виховного процесу, права та обов'язки батьків і громадськості. В статуті закладаються основи українського патріотизму, високого гуманізму і демократизму, щира любов до дітей, європеїзм, шанобливе ставлення до знань, освіти, книги, школи, рідної мови й української національної культури, піклування про авторитет батьків та вчителів, забезпечення родинно-громадсько-шкільного виховання [4, с. 106].

Шкільні порядки були встановлені так, що у процес виховання дітей залучався інститут сім'ї, а це, в свою чергу, сприяло зверненню до українського коріння, відновленню української національної культури та духовності.

Деякі вчені притримуються думки про те, що братські школи, взявши собі за основу тип школи польсько-латинського взірця не виробила свого оригінального типу української школи. Проте слід зауважити, що «взірець» обмежувався лише зовнішніми формами тому що братства привнесли в систему освіти український національний дух, характер і вимоги до вчителя.

У Статуті Луцької братської школи (1624 р.), наприклад, читаємо: «Дидаскал або учитель має бути благочестивий, розумний, смиренномудрий, лагідний, не п'яниця, не розпусник, не хабарник, не сріблोलюбець, не гнівливий, не зависник, не сміхун, не срамословець, не чародій, не байкар, не прихильник ересей, а підмога благочестя, що уявляє з себе образ добра у всьому. Дидаскал взявши доручену йому дитину, має вчити з помислом доброї науки, за непослух карати, не по тиранськи, а по учительськи, не забагато, а по силі, не розпусно, а покійно і смиренно, не тільки по світському, а й вище світських, щоб також недбайливістю своєю, або заздрістю, або лукавством, не залишився винуватий ні за одного Богу Вседержителеві, а потім батькам його і йому самому» [6, с. 79].

Залучення Війська Запорозького до братського руху сприяло новому трактуванню його як політичної сили, що стає здатною формувати нові принципи державності.

З приходом до братства нових, освічених сил змінився й статус православної церкви, яка теж стояла на захисті української духовності – «прастарого комплексу духовних цінностей християнства» [2, с. 119]. Християнство почало трактуватися як релігія любові а, отже, свободи та терпимості. Таким чином, старий зміст християнської віронауки набуває нових форм, робить її здатною «звернутися до нової людини, її вразити та зворушити» [2, с. 120-121].

Захищаючи право українського народу на свою мову та культуру, представники Київського братства значно розширювали межі національної ідентичності, пов'язуючи народність із загальнонародними, громадськими інтересами, а не відданістю тому чи іншому сюзерену, землі, конфесії [4, с. 108]. В їх діяльності надзвичайно важливим було і те, що для обґрунтування своїх поглядів у філософській думці східних слов'ян започаткувалося звернення до праць античних та середньовічних авторів, гуманістів доби Відродження. Це не лише збагачувало джерельну базу вітчизняної філософії, а і сприяло її виділенню в самостійну галузь теоретичного знання: формується новий понятійно-категоріальний апарат, логіко-дедуктивні виведення та логічні операції, розроблені та вдосконалені тогочасними західноєвропейськими філософами. Під їх впливом українські просвітителі звертають свою увагу на природний світ людського розуму, раціональне пізнання природних та історичних процесів. Постає людина виходить на перший план та розглядається у співвідношенні «людина – всесвіт», переорієнтовується увага з божественного і небесного на людське й земне і, в такий спосіб, переконується суспільство в тому, що світ пізнаваний. Це, в свою чергу, призводить до вирішення зовсім нового для України кола наукових питань, зокрема логічних, методологічних, натурфілософських, психологічних. Усе це вносило нові елементи в українську духовну культуру, розвиток філософського мислення та підносило його на вищий науково-теоретичний рівень [4, с. 108].

Новим освітнім центром поступово став Київ, зокрема Києво-Могилянська академія (Києво-Могилянський колегіум), відкриття якої стало важливим етапом у розвитку української наукової думки та українського просвітництва.

Академія, за задумом П. Могили, мала стати «заборолом православ'я та української національності: користуючись наукою та освітою, покликана була створити людину, яка зберігала б свою мову, віру, культуру, національну гідність і стала б поряд з освіченим європейцем» [4, с. 110]. Тим більше, що програма викладання від самого початку існування академії рівнялися Краківському університетові. У академії зосередилась «мислительна енергія» українців, вона стала творцем національної еліти, постачальником кадрів для державних і церковних, військових та господарських потреб України.

Завдяки їм історіософія трактувалася як засіб інтелектуального пізнання істин віри, раціонального осмислення природи людини, співвідношення людини і світу, сенсу її буття та пізнавальних можливостей. У працях тогочасних українських мислителів поєднуються християнські переконання та інтерес до пізнання природи, при цьому

залежність від теологічного вчення була досить вагома, тому що «теологія, якій мала служити філософія, аж ніяк не була (за рідкими винятками, як Могила і Зерніков) дослідною наукою, вона являла собою традиційного носія догм». Тому, пише Д. Чижевський, йдеться про «історію навчання філософії», яке все-таки мало велике значення як «фундамент для філософської традиції, без якої тут і пізніше не могло виникнути ніякого самостійного філософського мислення» [2, с. 106]. Представниками процесу становлення професійної філософії в Києво-Могилянській академії були Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, Л. Баранович, І. Галятковський, Й. Кроковський [4, с. 110]. Саме вони та багато інших вчених підійшли з великою сміливістю до розв'язання назрілих історіософських питань. Вони, наголошує Д. Чижевський, шукали «правди, не лякаючись розходження з загальноприйнятим», у них була віра у те, що «існує повна гармонія між авторитетом та свободою, між традицією та творчістю, між особою та надособовими силами, тенденціями, законами» [2, с. 117]. В XVII столітті філософська освіта проникала в широкі верстви населення через теологічні, історико-церковні та популярні філософські книжки, при цьому набуває характеру духовно-історичного явища [2, с. 111].

Під їх впливом світська наука стрімко ставала самостійною та незалежною. Особливого розмаху набирає мовна політика, що була спрямована не лише на перетлумачення церковнослов'янської мови народними засобами, а й на розкриття можливостей національної мови для занять наукою і філософією.

Провідні українські мислителі прагнули поставити рідну мову поруч зі світовими мовами – латинською, грецькою, чим засвідчити всесвітню історичне значення східнослов'янських культурних традицій, їх рівноправність з іншими визнаними традиціями християнського світу.

Цей процес здійснювався на засадах толерантності та поваги до світових традицій, зокрема, визнавалася правомірність інокультурних впливів для розвитку світської науки та освіти і підкреслювалася необхідність засвоєння їх здобутків для потреб та умов життя як українського народу, так і вітчизняних традицій.

Виникнення книгодрукування теж мало надзвичайно важливе значення для України. Воно стало показником не лише значного культурного становлення, а й здатності українців до сприйняття надбань цивілізації та інтеграції в європейський культурний простір. Окрім цього книгодрукування закладає підґрунтя для створення «певної традиції наукової праці, виховання певних кіл до наукового думання, утримання традицій духовного життя в несприятливі доби життя народу», які знайшли своє відображення в подальшому у створенні вищих шкіл – університетів [2, с. 126].

Визначним досягненням українського шкільництва доби козацько-гетьманської держави стали також козацькі та січові школи. Враховуючи, що переважну більшість козаків складала «елементи, настроєні культурно, ... а на чолі козацької стояли в значній часті, люди, що плоттю від плоті і костью від кості тої української інтелігенції», можна стверджувати, що вони «на своїх

плечах виносили національну справу свого народу», стояли на захисті релігійно-національних та культурних інтересів України [3, с. 229].

Можна з впевненістю сказати, що в XVII столітті провідним засобом національного виховання була українська козацька педагогіка. Про потребу освітньої системи шкільництва, яким опікувалась гетьманська влада, говорилося: «Яко завше з предків своїх військо запорозьке звикло чинити стараніє... аби науки або цвічення в письмі святому (були у) подпорі благочестя нашого» [7].

В цілому ж козацька освіта охоплювала такі ступені: дошкільне сімейне виховання, родинно-громадсько-шкільне виховання, підвищена й вища освіта (в колегіумах, вітчизняних академіях, зарубіжних університетах); військово-спортивне і національно-патріотичне загартування воїна-визволителя з лицарським кодексом честі й звитяги.

У системі початкової (елементарної) освіти в Україні й надалі провідне місце займала парафіяльна школа з учителями-дяками, які діяли аж до першої половини XIX століття. Дяківки були оберегом рідної мови та національних традицій, віри предків та християнської релігії. Вони зникли з поширенням державних шкіл.

Середня ланка освітніх закладів була представлена народними училищами, семінаріями, колегіумами. Центром вищої освіти й науки

в Україні стала Києво-Могилянська академія. Усі типи навчальних закладів сприяли підвищенню освітнього рівня населення.

Висновки і перспективи подальших досліджень. «XVII сторіччя стало для української культури добою, якщо не «золотою», то «срібною», яка, може, не викликає «безпосередніх спогадів та подиву» через «застарілу» мову, а ще більше, як пише Д. Чижевський, «через застарілу орфографію». Зовсім інакше в галузі політичних ідеалів. Саме вони через актуалізацію свідомості ширших кіл «були справою історичної освіти» [2, с. 125].

Вищезазначене доводить нам, що суспільство у своєму історичному поступі завжди усвідомлювало необхідність освіченої особистості, яка через вдосконалення свого духовного досвіду зможе змінити і себе, і людство.

Саме в XVII столітті людину почали розглядати не тільки як особистість, але і як носія надбань попередніх поколінь, людину гідну, наділену моральними цінностями, таку, що розуміє питання сенсу життя, здатну ділитися з іншими своїми духовними якостями: приймати та віддавати особові цінності, визначати зміст різноманітних суспільних утворень і таких їх вартостей, як подружжя, дружба, нація, держава і міжнародна спільнота.

Список літератури:

1. Кафарський В.І. Духовна наука: в 3 т. Т. 2. Духовні істини і моральні цінності людини / В.І. Кафарський. – Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2016. – 508 с.
2. Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісовського. – Т. 2. – К.: Смолоскип, 2005. – 264 с.
3. Грушевський М.С. Духовна Україна (Збірка творів) / Упорядкування та додатки Ігоря Гирича, Оксани Дзюби, Василя Ульяновського. – К.: Либідь, 1994. – 556 с.
4. Іван Огородник. Від давнини до Нового часу // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – Вип. 37-38. – К., 2000. – 803 с.
5. Степан Сірополко Історія освіти на Україні // Сірополко Степан. – Львів, Вид. С-ки «Діло». – 1937. – 173 с.
6. Антологія педагогічної мисли Української ССР / Сост.: Н.П. Калиниченко; Собр. ред. предисл. М.В. Фоменко и др. – М.: Педагогіка, 1988. – 640 с.
7. Українська культура 16-18 століть [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.m.wikipedia.org/wiki>

Благая О.Б.

Івано-Франківський юридический институт
Національного університета «Одеська юридическа академія»

УКРАИНСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В XVII ВЕКЕ: ИСТОРИОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье обращается внимание на историософские источники становления и развития украинского образования в XVII веке. На этой основе анализируются проблемы в процессе развития личности. Основное внимание обращается на формирование нового поколения в современных реалиях общественной жизни.

Ключевые слова: образование, историософия, духовность, национальные ценности, культурное возрождение, философия, история.

Blaha O.B.

Ivano-Frankivsk Law Institute
of the National University «Odesa Law Academy»

UKRAINIAN EDUCATION IN XVII CENTURY: HISTORIOSOPHICAL ANALYSIS

Summary

The attention to historiosophical sources of formation and development of Ukrainian education in the XVII century is paid in the article. The problems of education in the process of individual development are on this basis analyzed. The main focus is on the formation of a new generation in today's realities of public life.

Keywords: education, historiosophy, spirituality, national values, cultural revival, philosophy, history.